

Jolanta Mędelaska, Michał Sobczak
Bydgoszcz, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

IDEOLOGICZNE ELEMENTY NAZEWNICZE W TOPONIMII MIEJSCOWOŚCI NIEMIECKICH W ZSRR LAT 20. I 30. XX WIEKU¹

**Część I. ROSYJSKA TOPONIMIA POREWOLUCYJNA.
URBONIMIA I URBANONIMIA NIEMCÓW RADZIECKICH**

Ideological Naming Elements in the Toponyms of German Towns in the USSR in the 1920s and 30s

Part I. Russian Post-Revolutionary Toponyms.
Urbanomy and Urbanonyms of Soviet Germans

ABSTRACT: The authors presented the tendencies in Russian toponomy after the October Revolution, when geographic naming became one of the most important tools of communist propaganda. They showed – following A. Supieranska – three groups of oekokonyms in the 1920s and 30s: 1) those derived from the names of individuals who had achieved renown (e.g. *Ленинакан, Ленинск, Лениногорск, Ленинабад, Троицк, Киров*), 2) those commemorating phenomena and events linked with the Revolution and the era of Soviet rule (e.g. *Комсомольск-на-Амуре, Красногвардейск*), 3) those referring to areas of production (e.g. *Асбест, Бокситогорск, Магнитогорск, Электросталь*). In this context, changes in the naming of towns inhabited by Germans are presented, in particular *Marx* and *Engels*, located in the Volga Region. The presentation of the changes is preceded by a description of the development of the oekonimic system of Volga Germans.

KEYWORDS: toponomy of the 20s and 30s, oekonimy of Germans in Russia, names of German towns in the USSR

¹ Artykuł powstał w trakcie realizacji projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/05/B/HS2/04104 (*Sowie-tyzacja języka Niemców rosyjskich w latach 20. i 30. XX w.*).

Zmiany w toponimii ZSRR w latach 20. i 30. XX w.

Przemianowania w nazewnictwie geograficznym spowodowane czynnikami politycznymi zdarzały się w wielu krajach, zmieniano nazwy narzucone przez najeźdźców, jednak „в самой России активно меняли русские названия на русские”². Toponimia radziecka odzwierciedlała społeczeństwo w stanie permanentnego kryzysu socjalnego i ideowego.

Bolszewicy wykorzystywali nazewnictwo, w szczególności toponimię, do celów propagandowo-agitacyjnych, toponimy-sowieetyzmy stały się jednym z ważniejszych narzędzi komunistycznej propagandy. Ten nowy etap w nazywaniu czy też ponownym nazywaniu (ros. *переименование*) miejscowości i innych obiektów terenowych zaczął się w ZSRR po roku 1917. Zrezygnowano wówczas z zasady toponimicznej, zastępując ją polityczno-ideologiczną i tworząc nazwy geograficzne w sposób oczywisty nawiązujące do tematyki radzieckiej. Przejawiało się to wyraziście nie tyle w nazewnictwie nowych obiektów geograficznych³, ile w przemianowywaniu starych. Z zapałem usuwano nazwy nieodpowiadające wytycznym partii rządzącej, niezgodne z tzw. duchem epoki. Szybko zniknęły m.in. toponimy mające w swojej strukturze słowa *император*, *князь*⁴, *царь*⁵, a także te, które utworzono od nazwiska *Романов*⁶ (w tym wiele odwiecznych rosyjskich nazw wiosek w rodzaju *Романово* czy *Романовка*, z antroponimem tym niemających nic wspólnego) czy też od imion członków rodziny carskiej⁷. Na cenzurowanym znalazły się także wszelkie nazwy związane z kultem religijnym, m.in. pochodne wyrazów *святой* czy *Троица*, np. łańcuch górski *Святые горы* (Ukraina) otrzymał nową nazwę: *горы*

² С. Никитин, *Революция и география. Становление советской топонимики в 1918–1930 годах*, „Отечественные записки” 2003, № 2, [w:] <http://magazines.russ.ru/oz/2003/2/nik-pr.html> (04.08.2017).

³ Spośród nowych obiektów nazwy odantroponimiczne mające uhonorować przywódców radzieckich otrzymały m.in. centra rejonów w Tadżykistanie: *Молотовобад*, *Ворошиловабад*, *Куй-бышевск* (А. и Т. Фесенко, *Русский язык при советах*, Нью-Йорк 1955, s. 75).

⁴ Na przykład stаница *Великокняжеская* (obwód rostowski) otrzymała nową nazwę, zdecydowanie lepiej wpisującą się w system onomastyczny epoki: *Пролетарская*.

⁵ Miejscowość *Царево* (powiat liwoński) przemianowano na *Урицк* (na cześć przewodniczącego Piotrogrodzkiej Komisji Nadzwyczajnej (ЧК) М. Urickiego (М.С. Урицкий) (А.М. Селищев, *Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926)*, Москва 1928, s. 189).

⁶ Na przykład ostatnie miasto założone w Imperium Rosyjskim (1916 r.), *Романов-на-Мурмане*, zaraz po rewolucji 1917 r. zaczęto nazywać po prostu *Мурманск*, zob. С. Селивановский, *Топонимика и идеология*, „Иднакар” 2009, № 1, [w:] <http://selivanovskiy.ru/2011/09/топонимика-и-идеология> (3.07.2017).

⁷ В.С. Картавенко, *История и современность: именованя и переименованя в топонимике*, [w:] И.М. Ганжина, В.И. Супрун (red.), *Ономастика Поволжья. Материалы XIV научной конференции (Тверь, 10–12 сентября 2014 г.)*, Тверь 2014, s. 66.

им. Артёма⁸, „в городах подверглось переименованию много улиц и площадей, носивших названия церковные [...]”⁹, np. ulica *Святоニコльская* w Samarze została przemianowana na *Первомайская*, w jednym zaś z krymskich miast zaułek *Мечетный* przemianowano na zaułek... *Безбожников*¹⁰. Zawrotną karierę w nowym systemie nazewniczym zrobił przymiotnik *красный*, który zyskał uogólnione znaczenie ideologiczne¹¹ i – jak pisze S. Sieliwanowski – „[слово] заменило в сотнях названий городов и поселков все, что было связано с религиозной терминологией или царскими именами”¹², por. m.in.: *Красноармейск, Красногорск, Краснодар, Краснодар*¹³, *Красноград*. Do toponimu *Сулин* (osiedle w obwodzie rostowskim) też dodano ten nacechowany ideologicznie przymiotnik: *Красный Сулин*, nagradzając w ten sposób mieszkańców Sulina za zasługi dla rewolucji¹⁴. Miejscowość *Царевококшайск* (gubernia kazańska) w roku 1919 zmieniła nazwę na *Краснококшайск*.

Wśród ojkonimów lat 20. i 30. A. Supieranska wyróżniła 3 grupy: 1. ze względu na pochodzenie od nazwisk osób, które zyskały rozgłos¹⁵, 2. ze względu na utrwalenie w nazwie zjawisk i wydarzeń związanych z rewolucją i z epoką władzy radzieckiej (nazwy-symbole epoki), 3. ze względu na nawiązanie do sfery produkcji¹⁶.

Pierwsza grupa była najliczniejsza, oficjalny bowiem kult WKP(b) i jej przywódców bolszewicy skutecznie wzmacniali, powszechnie wykorzystując jako elementy nazewnicze nie tylko samą nazwę partii, lecz także nazwiska jej działaczy czy też rewolucjonistów¹⁷. Wprowadzono także zwyczaj nazywania miast i miejscowości, jakoby na prośbę mas pracujących¹⁸, za pomocą nazwisk zmar-

⁸ Артём to pseudonim A.F. Siergiejewicza (А.Ф. Сергеевич), znanego działacza partyjnego.

⁹ „W miastach uległy przemianowaniu liczne ulice i place noszące cerkiewne nazwy [...]” (А.М. Селищев, *Язык...*, s. 189).

¹⁰ В. Поляков, *Крымская топонимика. Выити из тупика*, [w:] <http://www.kavkazgeoclub.ru/content/krymskaya-toponimika-vuyiti-iz-tupika> (4.03.2017).

¹¹ W pracy współczesnych badaczy znajdujemy następującą semantyzację ideologiczną ‘Относящийся к революционной деятельности; связанный с советским строем, с Красной армией’ (В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина, *Толковый словарь языка Совпедии*, Москва 2005, s. 204).

¹² С. Селивановский, *Топонимика...*

¹³ *Краснодар* nazywał się wcześniej *Екатеринодар*, *Красноград* to *Константиноград*, *Краснозаводск* – *Петрозаводск* (А. и Т. Фесенко, *Русский...*, s. 73).

¹⁴ С. Селивановский, *Топонимика...*

¹⁵ „Прославленных лиц”.

¹⁶ „Производственные названия” (А.В. Суперанская, *Что такое топонимика?*, Москва 1985, s. 154).

¹⁷ Na przykład miasto *Пошехонье* na cześć rewolucjonisty W. Wołodarskiego (В. Володарский) zaczęto nazywać *Володарск*, rewolucjonista i działacz partyjny А. Łunaczarski (А. Луначарский) użyczył nazwiska gminie, por. *Луначарская волость*, podobnie – R. Luksemburg: *Люксембургская волость* (А.М. Селищев, *Язык...*, s. 189).

¹⁸ Przykład takiej inspirowanej prośby stanowi inicjatywa zmiany nazwy stolicy *Москва* na *Ильич*, z którą w roku 1927 wystąpiło 216 urzędników radzieckich. Uzasadnienie było następujące: „новое название больше скажет уму и сердцу пролетариата, чем отжившее и бессмысленное,

łych albo nawet żyjących¹⁹ członków Biura Politycznego WKP(b)²⁰. Szczególnie częste komponenty nowych toponimów to eponimy *Ленин*²¹, *Сталин*²², *Троцкий*, *Дзержинский*, *Маркс*, *Энгельс*²³. Dodajmy, że u schyłku lat 30. „[...] имя Ленина стало «незаметно» убираться с географических названий там, где такая замена не слишком бросалась в глаза»²⁴. Na przykład *Ленинск* położony w Turkmeńskiej SRR zmienił nazwę na *Новый Чарджуй*, podmoskiewski zaś *Ленинск* powrócił do poprzedniej nazwy: *Талдом*²⁵. Do roku 1941 zmieniono nazwy 224 dużych miast, 20 z nich otrzymało nowe nazwy na cześć działaczy radzieckich i partyjnych²⁶, por: *Ленинск*, *Сталинград*, *Буденновск*, *Ворошиловград*, *Дзержинск*, *Днепродзержинск*, *Жданов*, *Каганович*, *Калинин*²⁷, *Кировоград*²⁸, *Молотовск*, *Троцк* czy *Фрунзе*. Tego rodzaju nazewnictwo pojawiło się także na obszarach wiejskich, np. w obwodzie smoleńskim w latach 30. istniały wioski: *Ленинка*, *Ленино*, *Ильиничи*, *Ильичевка*, *Ворошилово*, *Кировка*. Wiele dużych miast po kilka razy zmieniało nazwę²⁹. Nierzadko trzeba było pośpieszenie i w atmosferze

к тому же не русское и не имеющее логических корней, – название *Москва*” („nowa nazwa powie więcej rozmowi i sercu proletariatu niż przestarzała i bezsensowna, w dodatku nierosyjska i niemająca logicznych korzeni – nazwa Moskwa”) (С. Никитин, *Революция...*).

¹⁹ Tymczasem wśród znanych pisarzy radzieckich za życia uhonorowani zostali nazwą miasta tylko dwaj: Diemjan Biedny oraz Maksym Gorki. Ten pierwszy został „patronem” prawdziwego powstorka nazewniczego: *Беднодемьяновск* (М.В. Горбаневский, В.П. Нерознак, *Советский „новояз” на географической карте* <о штампах и стереотипах речевого мышления>, Москва 1991, s. 38).

²⁰ I. Trutanov, *Rußlands Stiefkinder*, Berlin 1992, s. 56.

²¹ Na cześć zmarłego wodza rewolucji nazwano, likwidując poprzednie ojkonimy, m.in. następujące miasta: *Ленинкан*, *Ленинск*, *Ленинск-Кузнецкий*, *Ленинград*, *Лениногорск*, *Ленинабад*, *Ленино* (pod Moskwą) (А. и Т. Фесенко, *Русский...*, s. 73–74).

²² Stalin – jak napisali z przekąsem А. и Т. Фесенко – „тогда еще здравствовавший” („wówczas jeszcze cieszący się dobrym zdrowiem”) uwiecznił swoją osobę m.in. w ojkonimach: *Сталиногорск*, *Сталинабад*, *Сталинск*, *Сталинисси*, *Сталинград*, *Сталинир*, *Сталин* (*Сталино*) (А. и Т. Фесенко, *Русский...*, s. 74).

²³ В.Ф. Дизендорф, *Екатериненштадт-Баронск-Екатериноград-Маркситадт-Маркс: судьба крупнейшего немецкого поселения в Поволжье*, [w:] Е.А. Шервуд (ред.), *Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Русско-Германской научной конференции, 22–26 сентября 1994 г.*, Москва 1995, s. 205.

²⁴ „[...] назwisko Lenina zaczęto «niepostrzeżenie» usuwać z nazw geograficznych tam, gdzie taka zmiana nie za bardzo rzucała się w oczy”.

²⁵ А. и Т. Фесенко, *Русский...*, s. 74.

²⁶ *Ленина*, *Сталина*, *Ворошылова*, *Жданова*, *Зинowejewa*, *Калинина*, *Киrowa*, *Куйбышева*, *Орджоникидзе*, *Сwierдлова*, *Троцкого*, *Фрунзе* i in.

²⁷ Miasto *Тверь* w roku 1931 zmieniło nazwę na *Калинин*. Rozporządzenie o przemianowaniu podpisał sam М. Калинин (М.В. Горбаневский, В.П. Нерознак, *Советский „новояз”...*, s. 34–35).

²⁸ Do roku 1941 na cześć Киrowa nazwano 150 miejscowości. Jest to swoisty rekord (М.В. Горбаневский, В.П. Нерознак, *Советский „новояз”...*, s. 34).

²⁹ В.С. Картавенко, *История...*, s. 67.

skandalu wymyślać nowe ojkonimy, ponieważ ich poprzedni swoiści „patroni”, nie tylko nie zyskali trwałego miejsca w historii, lecz zostali uznani przez reżim stalinowski za „wrogów ludu” (ros. *враг народа*). „Так, ранее переименованная в *Троцк*³⁰ *Гатчина*, стала *Красногвардейском*, а *Елизаветград*, бывший с 1924 г. *Зиновьевском*, стал *Кировоградом*”³¹.

Okazuje się też, że „patron” miasta miał znaczenie nie tylko symboliczne, lecz mógł całkiem wymiernie wpływać na jego losy. Na przykład Pokrowsk, stolica Republiki Niemców Powołża, w roku 1930 przegrał rywalizację ze Stalingradem o lokalizację wielkich ogólnozwiązkowych zakładów traktorowych. O zwycięstwie Stalingradu przesądziła nazwa miasta, utworzona od nazwiska wodza. Była właściwsza dla lokalizacji tak nowoczesnej, prestiżowej inwestycji. W mieście o zwyczajnej nazwie *Pokrowsk* mógł powstać tylko zakład remontu traktorów³².

Dodajmy też – za W. Nadieżnym – że niekiedy nadanie miastu nowej nazwy odantroponimicznej miało pewne oparcie w faktach, a mianowicie istniał jakiś związek nosiciela nazwiska z daną miejscowością, zazwyczaj jednak nominacja taka nic wspólnego z nią nie miała³³.

Do drugiej grupy znamienych ojkonimów lat 20. i 30., które wyróżniła Supieranska, czyli do nazw-symboli epoki, zalicza się m.in. nazwę miasta *Комсомольска-Амура*, głównie jednak nazewnictwo tego typu było charakterystyczne dla urbanonimów, w szczególności dla nazw ulic i placów w rodzaju tych zarejestrowanych w Iżewsku (Udmurcja) w 1918 r.: *улица Красного ТERRORA*, *Пролетарская*, *Революционная*, *Красногеройская*, *Красноармейская*, *Интернациональная*, *Бедноты*³⁴, w Piotrogradzie (Leningradzie): *Октябрьской революции*, *проспект 25-го Октября* (zamiast *Невский проспект*), *площадь Жертв Революции* (zamiast *Марсово Поле*), *Третьего Интернационала*, *Коммунистической партии*, *Красных Командиров*, *Деревенской Бедноты*, *улица Стачки*³⁵ czy też w prowincjonalnym Jarosławiu: *улица 3-го Интернационала*³⁶. Niewątpliwie trafne jest spostrzeżenie A. Sieliszczewa, bezpośredniego obserwatora wydarzeń,

³⁰ Główna ulica stolicy Krymu, Symferopola, nosiła imię *Trockiego*, ale – jak wymownie podkreśla W. Polakow – „przez jakiś czas” (В. Поляков, *Крымская...*).

³¹ „Tak więc wcześniej przemianowana na *Trock Gatchina* została *Krasnogwardiejskiem*, *Jelizawietgrad* zaś, będący od 1924 r. *Zinowjewskiem*, stał się *Kirowogradem*” (А. и Т. Фесенко, *Русский...*, s. 75).

³² Decyzja ta pociągnęła też za sobą odpływ kadry technicznej z Pokrowska do Stalingradu (В.Ф. Дизендорф, *Екатериненштадт...*, s. 205).

³³ В.И. Надежин, *На изломе века. А зори здесь были тихими*, Саратов 2011, s. 48.

³⁴ С. Селивановский, *Топонимика...*

³⁵ О. Соловьев, *Отражение коммунистической идеологии в русской топонимике советского времени*, Гент 2008, s. 21–25 [w:] http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/414/279/RUG01-001414279_2010_0001_AC.pdf (04.08.2017).

³⁶ А.М. Селищев, *Язык...*, s. 189–190; А. и Т. Фесенко, *Русский...*, s. 77.

o tych nowych, radzieckich nazwach, trudnych do zapamiętania, a nawet do wymówienia przez niewykształcony lud: „новые названия пунктов поселения, особенно улиц, туго усваиваются населением³⁷”.

Trzecia grupa ojkonomów wyróżniona przez Supieranską składa się z takich nazw miast i miejscowości, jak np.: *Асбест* (wcześniej *Куделька* w obwodzie swierdłowskim), *Бокситогорск* (obwód leningradzki), *Магнитка*, *Магнитогорск* (obwód czelabiński), *Уральмедьстрой* (obwód swierdłowski), *Электросталь* (obwód moskiewski)³⁸. Zaliczyć tu można także ojkonomy „produkcyjne” z przymiotnikiem *красный*, np.: *Красный Стекловар*, *Красный Ткач* (obwód moskiewski)³⁹, *Красный Текстильщик* (obwód saratowski)⁴⁰, nową nazwę miasta *Александров-Грушевский* (obwód rostowski), mianowicie – *Шахты*, oraz nowy toponim *Комавангарда*, skrótowiec⁴¹, którym wyróżniono miasto *Собинка* (obwód włodzimierski) ze względu na działającą w nim fabrykę włókienniczą *Коммунистическая авангарда*⁴².

Dodajmy, że po zwycięstwie rewolucji październikowej zaczęto utrwalać ideologię komunistyczną również w nazwach zakładów pracy czy kółchozów⁴³. Kółchozy nosiły bardzo często nazwy z komponentem *красный*, „единственным словом с «положительной» семантикой и позитивной прагматикой в советское время⁴⁴”: *Красный*, *Красный дозор*, *Красный луч*, *Красный колос*, *Красный земледелец*, zakłady przemysłowe nazywały się np. *Красный экскаватор* albo nawet... *Красный баян*⁴⁵. Bardzo często kółchozy nazywano *Память Ильича* czy *Первомайский*⁴⁶.

³⁷ „Nowe nazwy miejsc osiedlenia, zwłaszcza ulic, ludność opanowuje z trudem” (A.M. Селищев, *Язык...*, s. 190).

³⁸ О. Соловьев, *Отражение...*, s. 31.

³⁹ В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина, *Толковый словарь...*, s. 204.

⁴⁰ Osiedle robotnicze wybudowane przy fabryce *Саратовская мануфактура*, w 1929 r. nazwane *Красный Текстильщик*.

⁴¹ O specyficznych skrótowcach w polszczyźnie i niemieczyźnie radzieckiej por. m.in.: J. Mędelska, *Skrótowce porewolucyjne w pierwszych radzieckich słownikach dwujęzycznych*, „Acta Baltico-Slavica” XXXIV, 2010, s. 73–88; M. Sobczak, *Структурные типы русских послереволюционных аббревиатур (на материале московского русско-польского словаря от 1933 года)*, „Slavia Orientalis” 2011, № 3, s. 405–417; tegoż, *Rosyjskie skrótowce porewolucyjne w dwujęzycznym opisie leksykograficznym (rosyjsko-polskim i rosyjsko-niemieckim)*, „Linguistica Bidgostiana. Series Nova”, vol. 1, Warszawa 2015, s. 153–179.

⁴² О. Соловьев, *Отражение...*, s. 16–18.

⁴³ I. Trutanov, *Rußlands...*, s. 56.

⁴⁴ А. Зеленин, *Цветовые прилагательные в эмигрантской публицистике*, „Русская Речь” 2003, № 3, s. 77.

⁴⁵ В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина, *Толковый словарь...*, s. 204.

⁴⁶ Тамże, s. 180.

* * *

Ów nowy etap w nazywaniu i przemianowywaniu miejscowości i innych obiektów terenowych, czyli sowietyzowanie toponimii w celach agitacyjno-propagandowych, dotyczył całego obszaru ZSRR, a więc także terenów zamieszkałych przez mniejszości narodowe, w szczególności przez interesujących nas tu Niemców rosyjskich⁴⁷. Tymczasem nazewnictwo terenowe narodów mieszkających poza granicami swojej ojczyzny to materia szczególnie delikatna, jak bowiem zauważył J. Pospiełow, nazwy geograficzne to „историко-культурные и пространственно-временные вехи истории этноса и его языка”⁴⁸. Rygorystycznie i bezpardonowo zmieniając stare nazewnictwo miejscowe, bolszewicy usiłowali zniszczyć pamięć historyczną Niemców rosyjskich, obrócić wniwecz cechy narodowe ich toponimii⁴⁹.

Z historii ojkonomii Niemców rosyjskich

Koloniści niemieccy, którzy przybyli do Rosji w 2. połowie XVIII w., stworzyli w nowej ojczyźnie własny system ojkonomiczny⁵⁰. Przedstawimy go tu w skrócie na przykładzie Powołża. Otóż dla toponimii kolonii nadwołżańskich charakterystyczne było istnienie równoległych nazw miejscowych: nieoficjalnych (ludowych) i oficjalnych (urzędowych). Historycy potwierdzają, że nazwy oficjalne (nierzadko rosyjskie) stu czterech pierwszych kolonii niemieckich założonych w XVIII w.

⁴⁷ Zwięźle o pojawieniu się niemieckich kolonistów na ziemiach rosyjskich i ich dziejach zob. początkowe fragmenty artykułów: J. Mędelska, *U źródeł dialektu kulturalnego Niemców radzieckich: żywiołowa sowietyzacja języka*, „Slavia Orientalis” LXV, 2016, № 4, s. 763–779; tejże, *Specyficzne warianty języków narodowych: polski północnokresowy i niemiecki nadwołżański. Perspektywy badań porównawczych*, „Acta Baltico-Slavica” XXXIX, 2015, s. 14–44; J. Mędelska, M. Cieszkowski, *Pierwsze sowietyzmy w niemieczyźnie współczesnej (na podstawie porewolucyjnego słownika rosyjsko-niemieckiego)*, [w:] A. Kątny (red.), *Sprach- und Kulturkontakte in Europas Mitte Studien zur Slawistik und Germanistik*, Frankfurt am Main 2012, s. 91–111; J. Mędelska, M. Cieszkowski, M. Jankowiak-Rutkowska, *О слове Arbuse, одном из первых русизмов в языке российских немцев*, „Jazykovedny časopis” 65, 2014, cz. 1, s. 5–21. Szerzej zob. G. Stricker (Hrsg.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa. Russland*, Berlin 1997.

⁴⁸ „drogowskazy historyczno-kulturalne i przestrzenno-czasowe historii etnosu i jego języka” (Е.М. Пospelов, *Имена городов: вчера и сегодня <1917–1992>. Топонимический словарь*, Москва 1993, s. 8).

⁴⁹ Wcześniej próbował tego carat.

⁵⁰ S. Dubinin, *Die Wolgadeutschen und ihre Autonome Republik (1924–1941)*, [w:] U. Ammon, D. Kemper (Hrsg.), *Die deutsche Sprache in Russland: Geschichte, Gegenwart, Zukunftsperspektiven*, München 2011, s. 83.

zazwyczaj nie były Niemcom znane⁵¹. Jak zapewniają L. Tietiujew i J. Syczalina, ani polityka rusyfikacyjna caratu, ani polityka sowietyzacyjna bolszewików, ani decyzje władz o zmianie konkretnej nazwy miejscowej, ani też wielokrotnie ponawiane próby zmiany nazewnictwa nadwożańskiego na rosyjskie czy nawet niemieckie nie wpłynęły na tradycję używania przez kolonistów starych ojkonimów ludowych⁵².

Niemcy Powołża nagminnie tworzyli nazwy kolonii od nazwisk ich starostów⁵³, np. *Johann Franc Kohn z kolonii starosty Abrahama Kukkusa (Johann Franz Kohn aus der Kolonie des Vorstehers Abraham Kukkus)*. Z czasem takie konstrukcje dopełniaczowe redukowano do nazwiska starosty. W ten sposób weszły do obiegu i utrwaliły się w nim owe charakterystyczne antroponimy w funkcji nazw kolonii niemieckich, por. *kolonia Anton, Balzer, Biberstein, Fischer, Grimm, Herzog* itp. Nazwy te jako wyłączone funkcjonowały krótko, przez 2–3 lata, czyli do wprowadzenia przez władze nazewnictwa urzędowego, ale to wystarczyło, by się przyjęły i upowszechniły. Przez 150 lat pozostawały toponimami równoległymi, nieoficjalnymi⁵⁴.

Dla innych skupisk Niemców rosyjskich niż nadwożańskie tego rodzaju motywacja nie była charakterystyczna, np. koloniści Południa Rosji zazwyczaj nadawali miano swemu nowemu miejscu zamieszkania od nazwy miejscowości, z której przybyli⁵⁵. Jak zauważył D. Brandes⁵⁶, część ojkonimów odzwierciedlała oczekiwania kolonistów, jakie mieli wobec swojej nowej ojczyzny, np. 10 osad niemieckich w Rosji nosiło nazwę *Hoffnungstal (Dolina Nadziei)*. Bardzo często nazywano kolonie: *Gnadental, Gnadenfeld, Gnadenheim, Lichtental, Friedenstal, Friedensruh, Neuhoffnung, Blumental, Rosental, Glückstal, Freudental*⁵⁷.

⁵¹ И.Р. Плева, *Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века*, Москва 2000, s. 127.

⁵² Л.И. Тетюев, Е.В. Сычалина, *От Екатериниништадта до Маркса: к вопросу о топонимии поволжских немцев*, [w:] А.Я. Минор, С.И. Замогильный, Л.И. Тетюев (red.), *Диалект Екатериниништадта: истоки и развитие*, Саратов 2014, s. 131. Zob. też: В.Ф. Дизендорф (sost.), *Немецкие населенные пункты в СССР до 1941 г. География и население. Справочник*, Москва 2002, s. 11, [w:] http://www.soldat.ru/files/f/verzeichnis_bis_1941.pdf (06.08.2017).

⁵³ Starosta (niem. *Vorsteher*, ros. *форпостеер*) cieszył się wśród kolonistów ogromnym autorytetem.

⁵⁴ Około 90% tych właśnie nazw przywróciła władza radziecka w Republice Niemców Powołża, sankcjonując je – w ramach nowej polityki narodowościowej – jako narodowe toponimy podstawowej ludności nowej republiki.

⁵⁵ Л.И. Тетюев, Е.В. Сычалина, *От Екатериниништадта...*, s. 131–132.

⁵⁶ D. Brandes, *Einwanderung und Entwicklung der Kolonien*, [w:] G. Stricker (Hrsg.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Rußland*, Berlin 1997, s. 83.

⁵⁷ *Gnade* ‘łaska’, *Licht* ‘światło’, *Frieden* ‘pokój’, *Blume* ‘kwiat’, *Rose* ‘róża’, *Glück* ‘szczęście’, *Freude* ‘radość’.

Na Powołżu, obszarze pierwszej masowej kolonizacji niemieckiej, początkowo nazwy oficjalne nadawali koloniom prywatni przedsiębiorcy, tzw. werbownicy (ros. *вызыватели*, w niektórych źródłach – *засыватели*⁵⁸), czyli osoby, które na obszarze Niemiec pozyskiwały chętnych do osiedlenia się w Rosji. Werbownicy zawierali z ochotnikami umowę, organizowali im podróż, a po przybyciu na miejsce zajmowali się (zazwyczaj przez pośredników) zakładaniem kolonii, osiedlaniem Niemców, ich sprawami bytowymi⁵⁹.

Jednym z bardziej znanych werbowników był baron Caneau de Beauregard. Założonym przez siebie koloniom nadał on nazwy, kierując się własną logiką: *Katharinenstadt*, *Caneau*, *Beauregard*, *Paulskoje*, *Orłowskoje*, *Barataewka*, *Baskakowka*, *Rjäsanowka*, *Paninskoje*, *Ernestinendorf*, *Philippsfeld*, *Susannental*, *Hockerberg*, *Brockhausen*, *Obermanjou*, *Niedermonjou*, *Cäsarsfeld*, *Boisraux (Boaro)*, *Schaffhausen*, *Unterwalden*, *Zug*, *Luzern*, *Glarus*, *Basel*, *Bern*, *Zürich*, *Solothurn*. Jak zauważają Tietujew i Syczalina, są tu ojkonimy utworzone według zasad rosyjskiego i niemieckiego słowotwórstwa toponimicznego, jednocześnie zaś część rdzeni ma francuską genezę. Niektóre kolonie otrzymały nazwy dedykowane ważnym osobistościom. Należała do nich największa niemiecka osada na Powołżu – *Katharinenstadt*, nazwana na cześć Katarzyny II, inicjatorki akcji kolonizacyjnej, a także *Orłowskoje* (na cześć hrabiego G. Orłowa, prezydenta Kancelarii do spraw Opieki nad Cudzoziemcami) czy *Baskakowka* (na cześć W. Baskakowa, wiceprezydenta Kancelarii). Nazwy dwóch osad pochodzą od nazwiska samego werbownika: *Caneau* i *Beauregard*, kilka innych – od imion członków jego rodziny: żony (kolonia *Susannental*), córki (*Ernestinendorf*), syna (*Philippsfeld*). Barona Caneau de Beauregard upamiętniono też, nadając kolonii *Katharinenstadt* równoległą nazwę: *Baronsk*⁶⁰. Osiem kolonii, m.in. *Schaffhausen*, *Luzern* czy *Zürich*, otrzymało nazwy kantonów szwajcarskich⁶¹.

W roku 1766 r. w związku z szybko rosnącą liczbą kolonistów powołano w Saratowie Urząd (ros. *Комтора*) Kancelarii do spraw Opieki nad Przesiedleńcami Cudzoziemskimi⁶². W lutym 1768 r. Urząd nadał wszystkim koloniom nadwoł-

⁵⁸ И.И. Шлейхер, *Пособие по истории российских немцев. Вторая половина XVIII – начало XX веков*, Барнаул 1992, s. 9.

⁵⁹ И.Р. Плева, *Немецкие колонии...*, s. 88; T. Lebioda, *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*, Warszawa 2004, s. 44–50.

⁶⁰ В.Ф. Дизендорф, *Екатериненштадт...*, s. 198.

⁶¹ Nominacja ta nie oznaczała, jak można by przypuszczać, że mieszkańcy tych osad przybyli ze Szwajcarii. To nazwy symboliczne (Л.И. Тетюев, Е.В. Сычалина, *От Екатериненштадта...*, s. 134). Zob. też: G. Beratz, *Die deutschen Kolonisten an der unteren Wolga in ihrer Entstehung u ersten Entwicklung*, Berlin 1923, s. 61.

⁶² Zob. G. Beratz, *Die deutschen...*, s. 95–111.

zańskim nazwy oficjalne⁶³, by zlikwidować niespójność w lokalnej toponimii. Po- ciągnięcie to jeszcze bardziej skomplikowało sytuację nazewniczą w koloniach, niektóre z nich bowiem już miały dwie nazwy: ludową i nadaną przez werbownika. Tak więc np. kolonia *Kreuzenach* (pierwotna, czyli ludowa, nazwa *Seelmann*) została przemianowana na *Ровное*, kolonia *Weidenfeld (Laub)* – na *Тарлык*, *Wiesental (Straub)* – na *Скатовка*. Osady niemieckie na Powołżu otrzymywały najczęściej nazwy urzędowe od nazw położonych w pobliżu nich wąwozów, jezior, rzek, rzeczek, potoków⁶⁴.

Pierwsi Niemcy przybywający masowo do Rosji zostali osiedleni głównie na Powołżu i w okolicach Sankt Petersburga. Ci, którzy przybyli z II falą osadnictwa (w latach 80. XVIII w. i w początkach wieku XIX, za panowania Aleksandra I), zamieszkali w rejonie Morza Czarnego i w Besarabii. W latach 1817–1819 członkowie grup wyznaniowych, głównie z Wirtembergii, pojawili się na Zakaukaziu. W trakcie III fali kolonizacji, w latach 1830–1870, Niemcy osiadali na Wołyniu. Tak więc niemieccy koloniści coraz szerzej rozprzestrzeniaли się po bezkresnych obszarach carskiego imperium. Ponadto obowiązująca ich zasada niedzielenia gospodarstw w połączeniu z dużym przyrostem naturalnym⁶⁵ zmusiła potomków niemieckich osadników do zakładania nowych wsi poza obrębem kolonii już istniejących, zazwyczaj na odległych od nich obszarach. Stare kolonie, założone przez osadników przybyłych z Niemiec, nazywano macierzystymi (*Mutterkolonien*, *материнские колонии*), te zaś, które tworzyli przesiedleńcy z kolonii macierzystych, nazywano koloniami-córkami (*Tochterkolonien*, *дочерние колонии*). Często też na określenie nowych osad używano nazwy „wysiełki” (*выселки*)⁶⁶. Ruch przesiedleńczy (głównie z terenów nadwołżańskich i z rejonu Morza Czarnego) objął Kaukaz, Kazachstan, Syberię, Azję Środkową⁶⁷.

Na Powołżu kolonie pierwotne znajdowały się na tzw. stronie gór (na zachód od Wołgi) i stronie łąk (na wschód od Wołgi). Kolonie wtórne zakładano tu głów-

⁶³ Por. też: P. Sinner, *Kurzgefaßte Geschichte der deutschen Wolgakolonien*, [w:] *Beiträge zur Heimatkunde des deutschen Wolgagebiets*, Pokrowsk (Kosakenstadt) 1923, s. 8.

⁶⁴ Л.И. Тетюев, Е.В. Сычалина, *От Екатериныштадта...*, s. 135–136.

⁶⁵ Przyrost w niemieckich koloniach był o wiele wyższy niż wynosiła średnia dla Rosji. Umierało w nich 2,5 raza mniej dzieci w wieku 1–5 lat niż w innych osadach (М.В. Бульчев, *Экономика немецких колоний Саратовского края в первой половине XIX века*, [w:] Е.А. Шервуд (red.), *Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Русско-Германской научной конференции, 22–26 сентября 1994 г.*, Москва 1995, s. 165).

⁶⁶ Г.Г. Дингес, *К изучению говоров Поволжских немцев (результаты, задачи, методы)*, [w:] „Ученые записки Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского”, т. IV, выпуск 3. Педагогический факультет. Общественно-Экономическое и Лингвистическое Отделение, Саратов 1925, s. 12–20.

⁶⁷ V. Schirmunski, *Die deutschen Kolonien in der Ukraine. Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde*, Moskau 1928, s. 13; В.Ф. Дизендорф (сост.), *Немецкие...*, s. 7.

nie w kierunku na wschód od pierwotnych, na obszarze południowo-wschodnim. Związki między nimi zachowywały się dzięki nowym ojkonomim, stworzonym m.in. przez dodanie do nazwy starej kolonii elementu *Neu* ('Nowy'), np. *Neu Balzer*, *Neu Bauer*⁶⁸. Jak zauważają Tietujew i Syczalina, w nazwach kolonii-córek po raz pierwszy oficjalnie utrwalono ludowe nazwy kolonii macierzystych, te pochodzące od nazwisk starostów (*Neu-Messer*, *Neu-Dönhof*, *Neu-Urbach*, *Neu-Schilling*, *Neu-Straub*, *Wiesenmüller*⁶⁹ i in.⁷⁰). W koloniach-córkach zakładanych na Uralu, w Azji Środkowej i Zachodniej i w innych miejscach nierzadko więź z koloniami-matkami wyrażała się po prostu w przeniesieniu ich nazw na nowe miejsca osiedlenia: *Halbstadt*, *Chortiza*, *Prischib* (z Ukrainy), *Saratow*, *Baronsk*, *Schelling*, *Jost*, *Pobotschnoje* (znad Wołgi)⁷¹.

Po wybuchu I wojny światowej rząd Rosji po raz pierwszy podjął akcję całkowitej likwidacji toponimii niemieckiej na swoim terytorium. W październiku 1914 r. nakazano natychmiastową zmianę niemieckich nazw miejscowych na rosyjskie (na Powołżu, w rejonie Morza Czarnego i w innych regionach Rosji, m.in. w Gruzji czy dalekiej Kirgizji). Już 3 września 1914 r., zgodnie z decyzją cara odebraną jako znaczący (acz małopostkowy) gest antyniemiecki, *Sankt Petersburg* zaczęto nazywać *Piotrogradem* (*Петроград*)⁷². Położony na Powołżu *Katharinenstadt* (*Екатериненштадт*), największą tamtejszą kolonię niemiecką, przemianowano na *Екатериноград*⁷³. W Gruzji na początku 1915 r. zmieniono wszystkie niemieckie ojkonomimy na rosyjskie. Tak więc kolonia *Alexandersdorf* stała się *Aleksandrowką*, *Freudental* nazwano *Wiesiołoje*, *Traubenberg* – *Winogradowka* itp., tym samym „с карты Кавказа была почти стерта немецкая топонимика почти столетней давности”⁷⁴. Wiadomo, że owe toponimy rosyjskie Niemcy często wymawiali jak

⁶⁸ N. Berend, R. Post, *Wolgadeutscher Sprachatlas (WDSA) (aufgrund der von Georg Dinges 1925–1929 gesammelten Materialien bearbeitet und herausgegeben von Nina Berend, unter Mitarbeit von Rudolf Post)*, Tübingen 1997, s. 6.

⁶⁹ Koloniści przesiedlili się z osady *Müller*, leżącej na górzystym brzegu Wołgi (*Bergseite*), na drugi brzeg, na tzw. stronę łąk (*Wiesenseite*), stąd nowy ojkonomim: *Wiesenmüller* ('Müller Łąkowy') zachowujący związek ze starą nazwą.

⁷⁰ Л.И. Тетюев, Е.В. Сычалина, *От Екатериненштадта...*, s. 138.

⁷¹ V. Schirmunski, *Die deutschen...*, s. 12.

⁷² С.И. Бобылева, А.И. Кадол, *Антинемецкие кампании в России и судьбы немецкого населения в начальный период Первой мировой войны*, [w:] С.И. Бобылева (red.), *Вопросы германской истории. Сборник научных работ*, Днепропетровск 2005, s. 16.

⁷³ Zrusyfikowano nazwę, zmieniając jej drugi komponent na rosyjski (В.Ф. Дизендорф, *Екатериненштадт...*, s. 198; Л.И. Тетюев, Е.В. Сычалина, *От Екатериненштадта...*, s. 139).

⁷⁴ „z mapy Kaukazu niemal wymazano toponimie niemiecką funkcjonującą prawie od stulecia” (Т.Н. Чернова-Дёке, *Немецкие поселения на периферии Российской Империи. Кавказ: взгляд сквозь столетия (1818–1917)*, Москва 2008, s. 127.

niemieckie, dotyczyło to zwłaszcza nazw terenowych często używanych, np. na Ukrainie: *Молочная – Molosch, Bogdanofka – Bidaunaftji, Днепр – Nippa, Екатеринаослав – Kitrinlauf, Троицкое – Treiztji, Курушан – Kurruschaun*⁷⁵.

Niemiecka urbonimia i urbanimia w latach 20. i 30. XX w.

Owo niezwykle zagmatwane nazewnictwo miejscowe, funkcjonujące w skupiskach Niemców rosyjskich rozrzuconych w pierwszych dziesięcioleciach XX w. po całym niemal obszarze imperium carskiego, po dojściu bolszewików do władzy zostało poddane kolejnym przemianom.

Na toponimii miejscowości zamieszkanymi przez Niemców rosyjskich odbiła się nowa leninowska polityka narodowościowa przyjęta przez X Zjazd WKP(b) w 1921 r. Miała ona na celu zagospodarowanie ideologiczne mniejszości narodowych i sprowadzała się do tzw. autochtonizacji (ros. *коренизация*)⁷⁶, czyli do prowadzenia polityki kadrowej polegającej na przygotowaniu, awansowaniu i wykorzystaniu kadr narodowych do pracy w organach władzy państwowej, organizacjach społecznych, urzędach gospodarczych i instytucjach kulturalnych działających w narodowych jednostkach administracyjnych (republikach autonomicznych, rejonach narodowościowych, radach wiejskich). W ten sposób bolszewicy nawiązywali współpracę z lojalnymi wobec nich elitami nierosyjskimi, werbując je do nowej komunistycznej warstwy rządzącej. Sądy, administracja, organy władzy miały odtąd prowadzić działalność w językach ojczystych, w tych językach należało też tworzyć prasę, szkolnictwo, teatry i inne placówki kulturalno-oświatowe. Celem nadrzędnym tych działań było usprawnienie indoktrynacji mniejszości narodowych⁷⁷. W Autonomicznej Socjalistycznej Republice Radzieckiej Niemców Powołża (ASRR NP), o której niżej, zakończenie autochtonizacji planowano na 1 stycznia 1926 r.; do tego dnia miało się dokonać przejście na język niemiecki⁷⁸. W ramach autochtonizacji i w związku z utworzeniem ASRR NP w 1924 r. wydano

⁷⁵ G. Wiens, *Entlehnungen aus dem Russischen im Niederdeutschen der Mennoniten in Rußland*, „Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung” t. 80, 1957, s. 97.

⁷⁶ Na Ukrainie była to ukrainizacja, w Azerbejdżanie – turkizacja itd.

⁷⁷ Zob. M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa – Wrocław 1991, s. 34; D. Neutatz, *Die Nationalitätenpolitik der Sowjetunion*, [w:] H.-W. Reterath (Hrsg.), *Russlanddeutsche Kultur: eine Fiktion?*, Bd. 7, Freiburg 2006, s. 23; A. Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung – Geschichte – Zerfall*, München 2008, s. 303; Т.П. Хлынина, *Коренизация и решение национального вопроса на Северном Кавказе в 1920-е–1930-е гг.*, „Вестник Южного Научного Центра” X, 2014, № 3, 2014, s. 106.

⁷⁸ А. Герман, *Политика „коренизации” в АССР немцев Поволжья*, [w:] О. Кубицкая и др. (ред.), *Немцы России: энциклопедия*, т. 3, Москва 2006, s. 111.

rozporządzenie o przywróceniu miejscowościom zamieszkanym przez Niemców ich niemieckich nazw, których używania zabroniono w czasie I wojny światowej⁷⁹.

Miejscowości zamieszkałe w ZSRR przez Niemców lub głównie przez Niemców to niemal w stu procentach jednostki administracyjne typu wiejskiego: kolonie, wsie, wioski, osiedla wiejskie, „wysiółki”, chutory, działki⁸⁰. Nazewnictwem tych obiektów zajmiemy się w drugiej części artykułu, tu zaś poświęcimy uwagę nazwom nielicznych miast i miasteczek ZSRR, które w latach 20. i 30. XX w. zamieszkiwali w większości Niemcy.

Niemieckie miasta pojawiły się na obszarze byłego Imperium Rosyjskiego dopiero w czasach władzy radzieckiej: w ASRR NP, na Ukrainie i w Azerbejdżanie⁸¹. Wszystkie – oprócz Pokrowska – to były kolonie założone przez osadników przybyłych z ziem niemieckich. W całej Republice Niemców Powołża istniały zaledwie trzy niewielkie miasta.

Największa kolonia niemiecka na Powołżu, *Jekatierinograd* (równoległe nazwy: *Baronsk*, *Katharinenstadt*, *Екатериненштадт*, od 1915 r. – *Екатериноград*), w roku 1918 otrzymała prawa miejskie. Kiedy w październiku 1918 r. powołano Autonomiczny Obwód Niemców Powołża (inna nazwa: Komuna Pracy Niemców Powołża), jego stolicą został Saratów, jednak w maju 1919 r. – ze względu na wrogie nastawienie saratowskiej organizacji partyjnej do autonomii Komuny Pracy – stolicę przeniesiono do *Jekatierinogradu*⁸². W czerwcu na Zjeździe Rad Kolonii Niemieckich Powołża uroczystie przemianowano *Jekatierinograd* na *Markssztadt* (*Marxstadt*). Jak podkreśla V. Diesendorf, zaszczytu upamiętnienia w swojej nazwie Karola Marksa dostąpiło tylko to jedno miasto w całym ZSRR. Badacz uzasadnia ten fakt następująco:

Видимо, высокая честь объясняется тем, что Трудовая Коммуна немцев Поволжья [...] должна была, по замыслу большевистских вождей, явиться своеобразным прообразом марксово́й Коммуны для самой Германии. Во всяком случае, роль крошечного национального образования в качестве примера для западных пролетариев муссировалась в те годы весьма усиленно⁸³.

⁷⁹ S. Dubinin, *Die Wolgadeutschen...*, s. 90; Л.И. Тетюев, Е.В. Сычалина, *От Екатери́ненштадта...*, s. 138.

⁸⁰ В.Ф. Дизендорф (сост.), *Немецкие...*, s. 11.

⁸¹ Tamże.

⁸² Miasto było usytuowane niekorzystnie na skraju obszaru nadwołżańskiego i nie miało nawet połączenia kolejowego (D. Brandes, *Von den Verfolgungen im ersten Weltkrieg bis zur Deportation*, [w:] G. Stricker (Hrsg.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Rußland*, Berlin 1997, s. 148).

⁸³ „Widocznie tak wielki zaszczyt wynika z tego, że Komuna Pracy Niemców Powołża [...] miała, zgodnie z zamiarem przywódców bolszewickich, stać się swoistym prototypem Marksowej Komuny dla samych Niemiec. W każdym razie rola malutkiego tworu narodowego jako wzoru dla prole-

Markssztadt był miasteczkiem czysto niemieckim. W roku 1923 liczył 12.337 mieszkańców, w tym 11.195 Niemców, w roku 1933 – odpowiednio: 15.700 i 14.176⁸⁴.

W urbanonimach maleńkiego nadwożańskiego Markssztadtu oczywiście znalazła odzwierciedlenie symbolika komunistyczna, por. przykładowe nazwy ulic (lata 20. i 30.): *Kommunistische Straße*, *Arbeiterstraße*, *Freiheitsstraße*, *Karl-Liebknecht-Straße*, *Friedrich-Engels-Straße*, *Rote-Armee-Straße* czy też nową nazwę istniejącego tam jeszcze przed rewolucją zakładu maszyn rolniczych: *Wiedergeburt* ('odrodzenie'), później przemianowanego ponownie, tym razem na *Kommunist*⁸⁵.

We wrześniu 1941 r. niemiecka ludność Markssztadtu została deportowana na Ałtaj i do obwodu nowosyberyjskiego⁸⁶. Obszar zajmowany przez ASRR NP 7 września 1941 r. włączono do obwodu saratowskiego i stalingradzkiego⁸⁷. W maju 1942 r. zmieniono nazwy terenowe nad dolną Wołgą. Ojkonimy niemieckie zastąpiono rosyjskimi⁸⁸. Wtedy to nazwa *Marxstadt* straciła drugi komponent: *-stadt* i zaczęła obowiązywać oficjalna nazwa miasta: *Marks* (*Маркс*). W tej „uciętej” postaci jest używana do dziś⁸⁹. Jak zauważają badacze rosyjscy, ów komponent *-stadt* to wskaźnik (*маркер*) niemieckości. Pozbawiony go ojkonim w pełni zadowalał władze i dodatkowo dobrze harmonizował (znaczeniowo i strukturalnie) z nazwą pobliskiego miasta *Engels*, o którym niżej⁹⁰.

Tak więc największa niemiecka kolonia nadwożańska *Katharinenstadt* (*Baronsk*) stanowi wymowny przykład niestabilności toponimii Niemców rosyjskich. W ciągu ok. 175 lat swego istnienia zmieniła nazwę 5 razy (por. łańcuch ojkonimów w tytule artykułu V. Diesendorfa: *Екатериненштадт-Баронск-Екатериноград-Маркситадт-Маркс*), ponieważ „[...] должна была постоянно менять имя в зависимости от текущих отношений России и СССР с Германией”⁹¹.

tariatu zachodniego była w tych latach wyolbrzymiana i forsownie nagłaśniana” (В.Ф. Дизендорф, *Екатериненштадт...*, s. 198).

⁸⁴ В.Ф. Дизендорф (сост.), *Немецкие...*, s. 59.

⁸⁵ В.Ф. Дизендорф, *Екатериненштадт...*, s. 205. Dodajmy na marginesie, że w czasach kultu Stalina w celach propagandowych wszystkie pięćdziesiątki nazywano *stalinowskimi*, w ramach zaś walki z religią zmniejszono liczbę dni tygodnia i zmieniono ich nazwy na „rewolucyjne”, np. któryś dzień nazwano *Brigade* (В.Г. Фукс, *Роковые дороги поволжских немцев 1763–1995. Исторические факты. Документы. Обращения к властям. Письма. Воспоминания лиц преследуемого народа*, Красноярск 1995, s. 58).

⁸⁶ В.Ф. Дизендорф, *Екатериненштадт...*, s. 208.

⁸⁷ T. Lebioda, *Niemcy rosyjscy...*, s. 218–219. Oficjalnie Republikę Niemców Powołża rozwiązano po zakończeniu wojny, w dniu 25 września 1945 r. (S. Dubinin, *Die Wolgadeutschen...*, s. 93).

⁸⁸ P. Hilkes, *Von der Deportation zum Massenexodus*, [w:] G. Stricker (Hrsg.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Rußland*, Berlin 1997, s. 482.

⁸⁹ В.Ф. Дизендорф, *Екатериненштадт...*, s. 199.

⁹⁰ Л.И. Тетюев, Е.В. Сычалина, *От Екатериненштадта...*, s. 139.

⁹¹ „[...] musiała ciągle zmieniać imię w zależności od bieżących stosunków Rosji i ZSRR z Niemcami” (Г.Ч. Гусейнов, *Советские идеологи в русском дискурсе 1990-х.*, Москва 2003, s. 71).

Markssztadt był miastem stołecznym bardzo krótko. Już 25 lipca 1921 r. stolicę Komuny Pracy Niemców Powołża przeniesiono do *Pokrowska*. To niewielkie miasto leżało na lewym brzegu Wołgi naprzeciw Saratowa, w odległości zaledwie 4–5 km od niego⁹². Wcześniej była to *Słoboda Pokrowska* (*Покровская слобода*), zamieszkała głównie przez Ukraińców i nawet nieoficjalnie nazywana przez miejscowych Niemców *Kosakenstadt* (ros. *Козакутадм*⁹³). Zaledwie w roku 1914 uzyskała ona prawa miejskie i wówczas to została przemianowana na *Pokrowsk*⁹⁴. Kiedy w lutym 1924 r. przekształcono Obwód Autonomiczny w Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką Niemców Powołża⁹⁵, miasto to pozostało jej centrum administracyjnym. *Pokrowsk* nie był niemiecką osadą, ale – jak uważają badacze – został wybrany na stolicę ASRR NP, bo miał dobre połączenie kolejowe z resztą kraju⁹⁶. Wspomnieliśmy wyżej, że ogromna większość miast, którym w ZSRR zmieniono nazwę na ojkonim odantropomiczny, upamiętniający komunistów, rewolucjonistów czy przywódców partyjnych, nie miała wcześniej żadnych związków ze swymi ideologicznymi „patronami”. Otóż najbardziej znanym takim miastem kojarzącym się z Niemcami rosyjskimi jest właśnie nadwołżański *Pokrowsk*, w roku 1931 „przechrzczony” na... *Engels*. Sam Fryderyk Engels nigdy w Pokrowsku nie był i – jak zapewne słusznie przypuszcza Nadieżyn – prawdopodobnie nawet nie słyszał o istnieniu rosyjsko-ukraińskiej Słobody Pokrowskiej. Ponadto skromny Pokrowsk nic nie wniósł do światowego procesu rewolucyjnego. Jedynym powodem tak spektakularnej zmiany nazwy mógł być fakt, że to właśnie Pokrowsk został centrum Autonomii Niemieckiej na Powołżu. Do systemu ówczesnych radzieckich ojkonimów wyjątkowo dobrze pasowało nazwisko F. Engelsa, Niemca, jednego z głównych ideologów socjalizmu⁹⁷. Niemniej, jak podkreślają A. i T. Fiesienko, w ZSRR przemianowania miejscowości na cześć Marksa i Engelsa, twórców marksizmu, były zadziwiająco rzadkie, dotyczyły dwóch miast nadwołżańskich, w dodatku leżących w mającej ulec likwidacji Republice Niemców Powołża⁹⁸. Ze względu na strukturę narodowościową mieszkańców *Engels* był miastem rosyjsko-ukraińsko-niemieckim⁹⁹.

⁹² В.Г. Фукс, *Роковые...*, s. 56–57.

⁹³ W takiej postaci zarejestrowane w: В.Ф. Дизендорф (сост.), *Немецкие...*, s. 55. W innych źródłach też w formie *Козакенитадм*.

⁹⁴ M. Schippan, S. Striegnitz, *Wolgadeutsche Geschichte und Gegenwart*, Berlin 1992, s. 169.

⁹⁵ ASRR NP dzieliła się wówczas na 14 kantonów (9 niemieckich i 5 rosyjskich) (D. Brandes, *Von den Verfolgungen...*, s. 152).

⁹⁶ S. Dubinin, *Die Wolgadeutschen...*, s. 88.

⁹⁷ В.И. Надежин, *На изломе...*, s. 48.

⁹⁸ А. и Т. Фесенко, *Русский...*, s. 73.

⁹⁹ В.Ф. Дизендорф (сост.), *Немецкие...*, s. 73.

W okresie władzy radzieckiej urbanonimia Engelsa zaczęła pełnić – jak wszędzie – funkcje agitacyjno-propagandowe. Zniknęły nazwy ulic związane z kultem religijnym, ich miejsce zajęły miana zawierające komponent ideologiczny (nazwisko działacza komunistycznego czy też symbol nowej epoki). W 1918 r. miejscowa Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich zmieniła dawną nazwę *Plac Targowy* (*Базарная площадь*) najpierw na *Komunardów* (*Коммунарная п.*), później zaś, z okazji 100-lecia urodzin wodza rewolucji – na *Plac Lenina*. W roku 1918 *Plac Świętej Trójcy* (*Троицкая п.*) zaczęto nazywać *Placem Wolności* (*п. Свободы*), ulica *Pokrowska* (*Покровская*) stała się ul. *Lenina*, ul. *Kościelną* (*Церковная*) przemianowano na *Łunaczarskiego* (*Луначарского*), *św. Piotra i Pawła* (*Петропавловская*) – na *Republiki* (*Республики*). W roku 1937 z okazji 51. urodzin wodza niemieckiego proletariatu *Ernsta Thälmana* ul. *Kamyszyńska* (*Камышинская*) otrzymała nową nazwę: *Telmana*. W latach 30. ul. *Stepowa* (*Стенная*) została przemianowana na *Dzierżyńskiego* (*Дзержинская*), pojawiła się ulica *Komunistyczna* (*Коммунистическая*) i *Rewolucyjna* (*Революционная*)¹⁰⁰.

W ASRR NP – jak wspomnieliśmy wyżej – istniały tylko trzy miasta, wszystkie trzy dopiero po rewolucji uzyskały prawa miejskie. Trzecie niemieckie¹⁰¹ miasto nadwożańskie, najmłodsze, to znana była kolonia *Balzer* (*Бальцер*), od 1768 r. mająca też równoległą nazwę *Gołyj Karamysz* (*Гольий Карамыш*). Oba te ojkonimy w latach 20. i 30. utrzymały się w obiegu, dopiero w 1942 r. nadano miastu nazwę nacechowaną ideologicznie (na cześć Armii Czerwonej): *Krasnoarmejck*¹⁰². W mieście działała fabryka tkacka im. *K. Liebknechta*, przędzalnia im. *N. Krupskiej*, farbiarnia im. *W. Lenina*, fabryka wyrobów pończosznich im. *K. Zetkin*, fabryka tkacka *Zukunft* ('Przyszłość'), zakłady metalurgiczne *Arbeiter* ('Robotnik'), fabryka *Ударник*¹⁰³.

Na Ukrainie w okresie międzywojennym istniało tylko jedno miasto zamieszkane w większości przez Niemców¹⁰⁴ (niemiecko-ukraińsko-rosyjskie) – *Mołoczansk*¹⁰⁵. Leżało w obwodzie zaporoskim. Mołoczansk to była kolonia *Halbstadt* ('Półmiasto')¹⁰⁶, założona w 1803 r. przez menonitów przybyłych z Prus Zachod-

¹⁰⁰ *Истории города Энгельса*, [w:] <http://engels-pokrovsk.ru/pokrovskie-ulochki-centr/#more-13> (12.08.2017).

¹⁰¹ Ściślej – rosyjsko-niemieckie (В.Ф. Дизендорф (сост.), *Немецкие...*, s. 98).

¹⁰² To bynajmniej nie jedyne radzieckie miasto o tej nazwie, zob.: <http://lexikon.wolgadeutsche.net/article/263> (08.08.2017).

¹⁰³ В.Ф. Дизендорф (сост.), *Немцы России. Населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь*, Москва 2006, s. 45, [w:] <http://wolgadeutsche.net/diesendorf/Ortslexikon.pdf> (13.08.2017).

¹⁰⁴ W roku 1923 Mołoczansk liczył 1260 mieszkanców, z czego 769 stanowili Niemcy.

¹⁰⁵ В.Ф. Дизендорф (сост.), *Немцы России...*, s. 104.

¹⁰⁶ Nazwa pochodzi od nazwy wsi w Prusach Zachodnich, z której osadnicy przybyli.

nich. Nazwę zmieniono jej w 1915 r. w toku kampanii antyniemieckiej. Mołoczańsk otrzymał prawa miejskie bardzo późno, dopiero w roku 1938.

Najmłodsze niemieckie miasto w ZSRR: *Chanlar* (*Ханлар*) to pierwsza niemiecka kolonia założona w Azerbejdżanie. W roku 1819 utworzyli ją wychodźcy z Wirtembergii i nazwali *Helenendorf* (na cześć ukochanej siostry cara Aleksandra I)¹⁰⁷. Osada, nazywana też *Еленендорф* lub *Еленино*, rozrastała się i traciła swój czysto niemiecki charakter. W 1900 r. już 46% jej mieszkańców było innej narodowości niż niemiecka¹⁰⁸. W roku 1938 *Helenendorf* przemianowano na *Chanlar* dla upamiętnienia azrbejdżańskiego działacza związkowego i rewolucjonisty Chanlara Safaralijewa. Prawa miejskie *Chanlar* otrzymał w roku 1939¹⁰⁹.

Kończąc przegląd przemian w skromnej urbanimii niemieckiej w ZSRR lat 20. i 30., dodajmy na marginesie, że jedynym miastem w Rosji, w którego nazwie utrzymało się nazwisko konkretnego Niemca rosyjskiego, jest *Millerowo* położone na Kaukazie Północnym¹¹⁰. Miasto rozwinęło się z chutoru utworzonego w 1786 r. przy posiadłości Niemca J. Müllera i nazwanego na cześć właściciela. *Millerowo* otrzymało prawa miejskie w 1925 r. Nie miało już wówczas niemieckiego charakteru: w roku 1926 spośród 12.817 jego mieszkańców zaledwie 489 (3,8%) było Niemcami¹¹¹.

¹⁰⁷ Н.А. Ибрагимов, *Возникновение и развитие немецких колоний в Азербайджане*, [w:]: А.А. Аббасов, П.А. Аханчи, Е.-М. Аух, Э.А. Керимов (ред.), *Кавказские немцы – немцы на Кавказе до Первой мировой войны*, Баку 2001, s. 66.

¹⁰⁸ Д. Брандес, *Кавказ*, [w:]: В. Карев и др. (ред.), *Немцы России: энциклопедия*, т. 2, Москва 2004, s. 5–8.

¹⁰⁹ В.Ф. Дизендорф (сост.), *Немцы России...*, s. 166.

¹¹⁰ Obwód rostowski.

¹¹¹ А.Г. Терещенко, Ф.Л. Черненко, *Российские немцы...*, s. 72.